

29. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. — К. : Інститут історії України НАН України, Національний аграрний університет, 1999–2005 рр.

30. Соціально-економічні проблеми реформ в агропромисловому комплексі України. — К. : НАН України, Ін-т історії України, Нац. аграрний ун-т, 1998. — 200 с.

31. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні. — К. : НАУ, 2004. — 141 с.

32. Сургай Г. І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс / Сургай Г. І. — К. : Либідь, 1991. — 180 с.

33. Україна на зламі історичних епох — реформи в АПК. — К. : Інститут історії України НАН України, 2000. — 396 с.

34. Урядовий кур'єр. — 1997, 14 січня.

35. Хто є хто в українській політиці. — Вип. 3. — К. : К.І.С., 1996. — С. 378–460.

36. Циткилов П. Я. Развитие аграрного сектора Украины и Российской Федерации (общественно-политический аспект) / Циткилов П. Я. — К. : УГАУ, 1992. — 197 с.

Я. А. Федоренко

УДК 94(477)«1991/2012»:631

СТАНОВЛЕННЯ СІЛЬСЬКОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті досліджується становлення сільського підприємництва після проголошення незалежності України в контексті аграрної реформи.

Ключові слова: підприємництво; приватизація; дрібний і середній бізнес; сільськогосподарський кооператив обслуговування.

В статье исследуется становление сельского предпринимательства после провозглашения независимости Украины в контексте аграрной реформы, анализируются те факторы, которые ускорили его утверждение в аграрном секторе. Особое внимание уделяется характеристике одного из компонентов структуры агропромышленного комплекса, сельскохозяйственного коллектива, работа которого базируется на принципах предпринимательства.

Ключевые слова: предпринимательство; приватизация; мелкий и средний бизнес; сельскохозяйственный обслуживающий кооператив.

This paper examines the formation of rural entrepreneurship in the context of agrarian reform in independent Ukraine. Analysis of the factors that accelerated the process of consolidation in the agricultural sector (reorganizing of collective farm system, creation of legal framework) was conducted and three stages

of development are identified: the first — since August 1991 up to October 1994, the second — from 1994 to 1999, the third began with the establishment in the early 2000 of a new economic system based on the National Program for Enterprise Development and continues to the present. Particular attention is paid to the characterization of the structure of an important component of agriculture, agricultural cooperative, which operates on the principles of most businesses. Today, it takes a real chance to improve the socio-economic situation in rural areas, but due to a number of problems cannot operate fully.

Keywords: entrepreneurship; privatization; small and medium enterprises; agricultural service cooperatives.

Українське село протягом усієї своєї історії ставало ареною багатьох суспільно-політичних та соціально-економічних трансформацій. Сучасний етап характеризується докорінними аграрними перетвореннями, спрямованими на підвищення результативності, ефективності та конкурентоспроможності сільського господарства країни. В цьому контексті стратегічно важливим завданням є сформуванню ринково орієнтовану організаційну структуру аграрного сектору, невід'ємним елементом якої сьогодні виступає підприємництво. Багато вчених розглядають його як передумову економічного зростання України. Саме це актуалізує проблему становлення сільського підприємництва та зумовлює необхідність у його подальшому дослідженні.

Формуванню підприємництва присвячено досить багато праць учених, таких як О. Ткаченко, Б. Беренштейн, О. Третяк. Варто також відзначити наукову роботу О. Чайнова, де ґрунтовно проаналізовано розвиток сільськогосподарської кооперації. Окрім того, нині доступний для опрацювання величезний обсяг різноманітних публікацій, в яких автори (З. Михлик, В. Кузьменко, І. Мадзій) висвітлюють різні аспекти питання. Проте, якщо економічних наукових досліджень про становлення сільськогосподарського підприємництва досить багато, то в історичних працях ці процеси не достатньо висвітлено. Тому доцільно визначити історичні реалії утвердження підприємництва в аграрному секторі.

Мета статті: на основі комплексного дослідження різноманітних джерел висвітлити становлення сільського підприємництва загалом та однієї з його особливих форм, зокрема сільськогосподарських кооперативів.

Становлення, розвиток і утвердження підприємництва в аграрному секторі пов'язані з земельною реформою, яка розпочалася в 90-х рр. ХХ ст. Вона стала тим фактором, що зумовив суспільні перетворення селян та призвів до утворення нових соціальних верств, серед яких не останнє місце відведено тим особам, які розпочали підприємницьку діяльність. Саме той,

хто зміг швидко адаптуватися до нових економічних реалій, розпочав приватизувати як сільськогосподарські підприємства, так і ті, котрі, хоча й не належали до них, розміщувались у межах українських сіл. Проте варто відзначити, що деякі елементи зародження підприємництва стали помітними вже в період горбачовської перебудови, а саме з середини 80-х рр. Спровокували їх перші спроби розпаювати колгоспне майно, реформувати земельні відносини та перетворити колгоспи на інші організаційно-правові формування — спілки селян, агрофірми, а також сприяння керівництва інтегрованому розвитку особистого господарства в селі на основі підприємництва [8, арк. 42].

1993 р. для консультацій стосовно розвитку вітчизняного підприємництва на засіданнях урядових комітетів при Кабінеті Міністрів було створено Раду підприємців України. Її робота спрямовувалась на розробку й упорядкування законодавчої бази. Так, в одному з засідань Ради брали участь фахівці Київського інституту народного господарства, котрі внесли пропозиції щодо приватизації підприємств харчової та переробної промисловості. Вони вважали, що головними суб'єктами приватизації всіх підприємств харчової й переробної промисловості мали стати колгоспи, радгоспи, кооперативи, селянські господарства тощо, котрі постачають їм сировину. Причому, на їхню думку, потрібно, щоб 51% цих установ відводився у власність сільськогосподарських підприємств, оскільки найбільший прибуток у загальному технологічному ланцюзі вироблюваної продукції одержує той, хто стоїть біля фінального виробітку [3, арк. 134].

Як виявилось, пропозиція була цілком слушною та підтвердилася практикою, оскільки на 1995 р. стали приватною власністю 2022 підприємства в сільській місцевості. Ця цифра, відповідно, становила 70,3% від усієї кількості приватизованих у цій сфері підприємств. Окрім того, 1995 р. приватизовано 1452 переробних, агросервісних та інших несільськогосподарських підприємств агропромислового комплексу. Цей процес практично завершився в консервно-молочній, тютюновій, масложировій, кондитерській галузях [5].

Рада підприємців України надавала консультації і щодо розробки низки нормативно-законодавчих актів, прийнятих у наступні роки. Серед них варто відзначити постанову Кабінету Міністрів України від 29 січня 1997 р. «Про програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997 і 1998 роки», виконання якої мало сприяти тому, щоб держава забезпечила сталий розвиток малого підприємництва як невід'ємного сектора ринкової економіки та створення нових робочих місць [10, с. 159].

15 березня 1998 р. Президент України Л. Д. Кучма видав Указ «Про реформування системи державної підтримки підприємництва». Відповідно

до нього, щоб підвищити рівень підтримки підприємництва та забезпечити координацію діяльності щодо формування і здійснення державної політики в цій сфері, проголошувалося створення окремого підрозділу Міністерства економіки України на базі Державного комітету України. Завданням підрозділу було забезпечити роботу малих підприємств і спростити процедуру їх ліквідації в разі потреби [11].

В кінці ХХ — на початку ХХІ ст. робота урядових структур щодо вдосконалення законодавства у сфері діяльності малого і середнього бізнесу активізувалася ще більше. У грудні 1999 р. вийшов Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо реформування аграрного сектора економіки», який визначав обов'язкову реорганізацію колективних сільськогосподарських підприємств і сприяв створенню різних форм господарювання в аграрному секторі.

З 2000 р. в Україні розпочалася реалізація Національної програми сприяння розвитку малого підприємництва в Україні (№ 2157-III від 21.12.2000), логічним продовженням якої став Закон України «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні», прийнятий 22 березня 2012 р. Відповідно до цього документа, державна підтримка суб'єктів малого й середнього підприємництва включає фінансову, інформаційну, консультаційну підтримку [12, с. 55].

Впорядкування нормативно-правової бази підприємництва в Україні поліпшило динаміку його зростання на селі. Особливо поширилося дрібне підприємництво. Адже стало очевидним, що в умовах обмеження фінансових ресурсів саме суб'єкти малого підприємництва, які не потребують великих стартових інвестицій, характеризуються швидкою окупністю витрат, здатні за певної підтримки стимулювати структурну перебудову економіки, розвиток економічної конкуренції, сприяти послабленню монополізму, створювати додаткові робочі місця, забезпечувати широку свободу вибору, постачати на ринок товари та послуги. Так, якщо на 10 тис. чоловік населення 1992 р. припадало 14 малих підприємств, то 2002 р. їхня кількість досягла 51 [6], а 2011 р. — 70 одиниць. На початку травня 2003 р. питома вага дрібних підприємств в аграрному секторі України становила понад 30%, а вже 2010 р. — 79% [13, с. 310]. Зросла також кількість підприємців-фізичних осіб. За даними Державного комітету України з регуляторної політики та підприємництва на початок 2003 р. їх було зареєстровано понад 2,3 млн., а на початок 2012 р. — понад 5 млн. 300 тис.

Пожвавлення реорганізації колективних сільськогосподарських підприємств на початку ХХІ ст. сприяло встановленню нової системи господарювання на сільськогосподарських територіях. У 2000–2003 рр. в Україні було

реформовано 11 300 колгоспів, що трансформувались у три організаційно-правові форми підприємництва нового типу: господарські товариства, приватні підприємства та виробничі кооперативи.

Важливим компонентом агропромислового комплексу стали кооперативи — своєрідний тип підприємства, утворений фізичними або юридичними особами, котрі добровільно об'єдналися на основі членства для спільної господарської та іншої діяльності й задоволення економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. Специфіка кооперативного бізнесу полягала насамперед у його орієнтації на взаємодопомогу і взаємодію. Члени кооперативу зазвичай мають рівні права обирати членів правління й бути обраними членами правління, брати участь у прийнятті інших принципово важливих управлінських рішень, а також рівні особисті обов'язки щодо участі в управлінні своїм підприємством, використанні його послуг.

Слід зазначити, що кооперативний рух був характерним для території України ще в кінці XIX — на початку XX ст. На думку доктора історичних наук, професора Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького А. Г. Морозова, кооперація в той час процвітала. Особливо були поширені молочарські та м'ясні кооперативи, котрі організовували власну переробку продукції. Не існувало труднощів і з її реалізацією — українське масло успішно конкурувало на ринках Лондона, бекон був нарозхват у Парижі, законсервовані вапном яйця експортували до Німеччини. Великий попит у Європі був на українські сухофрукти й соління. Прибутки, які отримували кооперативи, ділилися між їхніми членами [9].

Радянська влада спочатку виявила лояльність до кооперативів. Навіть підтримала створення Укрсільбанку, який відіграв позитивну роль у їхньому кредитуванні: виробництво продовольства збільшилося. Однак 1930 р., після проголошення суцільної колективізації було остаточно заблоковано фінансування індивідуальних селянських господарств, а членів кооперативів оголосили «ворожими елементами».

Відродився кооперативний рух лише після проголошення незалежності. Кооперативи поділялися на три типи.

Виробничі — утворювалися шляхом об'єднання фізичних осіб для спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.

Обслуговування — утворювалися шляхом об'єднання фізичних або юридичних осіб для надання послуг переважно членам кооперативу, а також стороннім особам для ведення їхньої господарської діяльності.

Споживчі товариства — кооперативи, які утворювалися шляхом об'єднання фізичних або юридичних осіб для організації торговельного обслу-

говування, заготівель сільськогосподарської продукції, сировини, виробництва продукції та надання інших послуг для задоволення споживчих потреб його членів.

Розвиток сільськогосподарських кооперативів став виразником давніх традицій і самої природи праці селян на землі. Так, О. В. Чаянов вказував, що сільськогосподарський кооператив має бути додатком до селянського господарства, обслуговуючи його, а не руйнувати усталений уклад життя [16, с. 75]. В умовах наростання соціальних протистоянь кооперативи стали спробою самодопомоги й соціального захисту селян.

Відзначимо, що на підприємницьких засадах розпочали діяльність саме сільськогосподарські кооперативи обслуговування (СКО). Вони стали не просто підприємствами ринкового середовища, а формою продовження господарської діяльності окремих сільськогосподарських товариств. Учасники кооперативу виступали не тільки покупцями та постачальниками, а й власниками, об'єднаними межами діяльності.

Структура функціонування СКО зумовлювалася економічними й суспільними обставинами, спровокованими аграрною реформою в Україні. Розвиток продуктивних сил у сільському господарстві потребував відповідного рівню кооперації капіталу, якого в межах окремого господарства досягти майже неможливо. Сільськогосподарська кооперація, будучи «процесом вертикальної концентрації сільського господарства» [14, с. 75], вирішувала названу проблему і, як наслідок, забезпечувала конкурентоспроможність сільських товаровиробників.

Становлення СКО відбувалося в три етапи.

I етап припадає на 1993–1995 рр. Саме в цей період, у грудні 1993 р., було створено перший сільськогосподарський кооператив обслуговування в Заліщицькому районі Тернопільської обл. «Ратай» на чолі з Ігорем Марусяком [7]. За 18 років існування «Ратай» об'єднав 250 фермерських та особистих селянських господарств. Трохи пізніше в Рівненській обл. було створено сільськогосподарський кооператив обслуговування «Західний», до складу якого ввійшло 30 фермерів та особистих селянських господарств і сільгоспокооператив «Енеїда» в м. Херсон [15].

II етап тривав із 1997 по 2001 рр. Розпочався він прийняттям Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (19.07.1997), у якому окремим розділом було охарактеризовано законодавчі підвалини розвитку сільськогосподарських кооперативів [4]. Водночас документ мав низку недоліків: не було визначено правового статусу кооперативів обслуговування, через що почали часто виникати проблеми при реєстрації, а також не було будь-яких норм, пов'язаних з правами СКО на бюджетну підтримку держави.

2004 р. було прийнято ще один законодавчий акт «Про кооперацію», який визначив правові, організаційні, економічні та соціальні основи функціонування кооперації в Україні. Внаслідок введення в дію цих законопроектів було зафіксовано найбільшу кількість СКО за весь період незалежності України — 2004 р. в Україні засновано понад 1100 сільськогосподарських кооперативів обслуговування [2]. А на початок 2005 р. їхня кількість уже становила 1127 одиниць [1, с. 39]. Проте з кінця 2005 р. кількість СКО поступово зменшувалась.

III етап розпочався 2009 р., коли було прийнято «Державну цільову програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів до 2015 року», з визначеним фінансуванням у 6,7 млрд. гривень. Особливість цієї державної цільової програми полягала в тому, що вперше у новітній історії України з держбюджету було виділено та направлено в регіони 90 млн. грн., для підтримки СКО. 90% з цих коштів відводилося на формування матеріально-технічної бази підприємств. Унаслідок такого кроку 2009 р. кількість сільгоспокооперативів зросла з 400 до 655 одиниць. Проте 2011 р. програму було скасовано, а фінансування призупинено. Для підприємств такого типу настали не найкращі часи. 2012 р. Генеральна Асамблея ООН оголосила 2012 р. Міжнародним роком кооперативів. З огляду на це, в державному бюджеті України було навіть закладено 5 млн. грн. на підтримку СКО, які влада проголосила найкращим засобом для боротьби з бідністю в селах.

Водночас не було вирішено серйозних фінансових проблем, що заважали кооперативам обслуговування повноцінно функціонувати й фактично знівелювали допомогу їм держави. Зокрема, не було врегульовано фінансове питання зі сплатою податків, які залишились надзвичайно високими, а також не набув чинності закон про надання сільськогосподарським кооперативам обслуговування статусу неприбуткових підприємств, який би суттєво зміцнив їхнє становище в аграрному бізнесі.

Таким чином, становлення підприємництва в аграрному секторі України було зумовлено необхідністю перейти до ринкової економіки. На нашу думку, в площині розвитку аграрної історії варто виділити три етапи його утвердження: перший — з серпня 1991 по жовтень 1994 рр. (початок реформування сільського господарства, реорганізація колгоспного ладу, створення перших сільськогосподарських підприємств); другий — з 1994 до кінця 1999 рр. (створення законодавчої бази, зростання кількості дрібних та середніх підприємств у сільській місцевості); третій — 2000 р. — сучасний час (завершення реорганізації колгоспної системи, створення різноманітних видів сільських підприємств). Своєрідною формою підприємницької діяльності стали сільськогосподарські кооперативи обслуговуван-

ня, які, на відміну від більшості сільських приватних господарств, є реальним шансом поліпшити соціально-економічний стан населення в сільській місцевості. Проте, на жаль, українська держава, вдаючись до декларацій про очевидну користь кооперативного руху, приділяє недостатньо уваги його проблемам .

1. Беренштейн Б. Л. Розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні / Б. Л. Беренштейн, О. М. Третяк // Економіка АПК. — 2009. — № 7. — С. 38–43.

2. Вернигора М. Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи? : [Електронний ресурс] / М. Вернигора // Українська ініціатива. — Режим доступу : <http://galinfo.com.ua/news/108592.html>

3. Довідка КНПГ. — Центральний державний архів Вищих органів влади, ф. 1, оп. 22, спр. 1842, 36 арк.

4. Закон України Про сільськогосподарську кооперацію: від 17.07.1997 № 469/97 // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 39. — С. 261.

5. Зведені дані про роздержавлення і приватизацію у агропромисловому комплексі України. — Поточний архів Фонду державного майна, 1996 р., 10 березня.

6. Кузьменко В. Дефіцит фінансових інструментів у малому бізнесі / В. Кузьменко // Урядовий кур'єр. — 2003. — № 100. — 3 червня.

7. Мадзій І. Чи стануть кооперативи рятівною соломинкою для селян? / І. Мадзій // Вільне життя плюс. — 2009. — № 67 (15075). — 21 серпня.

8. Матеріали к виступленню В. В. Щербицкого на республіканском совещании руководителей колхозов и совхозов. — Центральний державний архів громадських об'єднань, ф. 1, оп. 32, спр. 1643, 56 арк.

9. Михлик З. Чахне дерево кооперації / З. Михлик // Сільські вісті. — 2012. — № 150. — 21 грудня.

10. Про Програму розвитку малого підприємництва в Україні на 1997–1998 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.01.1997 № 86 // Офіційний вісник України. — 1997. — № 5. — С. 159.

11. Про реформування системи державної підтримки підприємництва: Указ Президента України від 15.03.1995 № 226/95 : [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/226/95>

12. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI // Офіційний вісник України. — 2012. — № 30. — С. 55.

13. Статистичний щорічник України за 2010 рік / за ред. О. Г. Осауленка. — К. : Август Трейд, 2011. — 560 с.

14. Ткаченко О. М. Феномен України: реформи 1991–2004 рр. / Ткаченко О. М. — К. : Віпол, 2004. — 602 с.

15. Томич І. Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів — магістральний шлях для АПК України : [Електронний ресурс] / І. Томич // Українська аграрна конфедерація. — Режим доступу : <http://agroconf.org/content/ivan-tomich-rozvitok-silskogospodarskih-obslugovuyuchih-kooperativiv-magistralniy-shlyah>

16 Чайнов А. В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации / Чайнов А. В. — М. : Наука, 1991. — 455 с.